

«ЭЭН ТАЛААГА АЙДАЛГАН ЖЫЛКЫ» РОМАНЫНДАГЫ ЖЫЛКЫ МОТИВИ

Кыскача мазмуну

Аббас Саяр изилдөөбүздүн объектиси болгон романында буга чейин түрк адабиятында таптакыр колго адынбаган бир проблеманы – ээн талаага айдалып салынган жылкылардын трагедиясын колго алат. Чындыгында жылкы байыртадан бери түрк элдеринин жашоосунда маанилүү ролго ээ. Бирок, жашоо-шарттарыбыздын өнүгүүсү менен учурда жылкыга болгон кызыкчылык айрыкча Анатолияда мурдагыдай эмес. Технологиянын өнүгүүсү менен жылкынын мингич катары да, унаа катары да күчүн пайдалануу да өз маанисин жогото баштады. Ошондуктан Аббас Саярдын ушул проблеманы колго алуусу көңүл бурууга арзый турган жагдай болуп саналат.

Бул макалада жазуучунун жылкы баласына болгон көз карашы, жылкынын романдын каарманы катары адабий чыгармада орун алуусу, жылкылардын ээн жүргөн жылкы үйүрүнө кандайча кошулары, ээн жүргөн жылкы үйүрүнүн башынан өткөн кыйынчылыктар сыяктуу маселелер каралат.

Ачкыч сөздөр: ээн жүргөн жылкы үйүрү, роман, түрк адабияты, жылкы багуу

Аббас Саяр (1923-1999) тарабынан жазылган жана биринчи басылышы 1970-жылы чыккан бул роман жазуучуга жат болбогон элет жашоосунан жана Эржийес тоосунун тегерегиндеги талаанын жашоосунан кыскача баяндайт. Романдын сырт мукабасынан окуган маалыматыбызга караганда жазуучу бул чыгармасын Орто Анатолиядагы Секилиде дыйканчылык кылган жылдарында көргөн-билгендеринин негизинде жазган.

«Ээн талаага айдалган жылкы» романындагы негизги окуя Үссүгүн Ибраамдын Тору бээсинин белгилүү жашка келгенден кийин үйдөн, ал турсун айылдан четтетилүү менен өзү сыяктуу алдан-күчтөн тайып, ээн талаага айдалган башка жылкылар менен бирге оор, кыш маалында суук жана жырткыч жаныбарлар менен аман калуу үчүн жүргүзгөн күрөшү болуп саналат.

Маалым болгондой, «тору» - кызылга жакын болгон жылкы түсү. Торунун бир нече түрү кездешкени менен биз изилдеп жаткан романдагы тору бээнин кайсы торуга кирери жөнүндө эч кандай белги жок. Тору жылкылардын түгү кызылга окшош түстө болот. Жал, куйругу жана туягындагы түктөрү болсо кара болот.

Романды толугу менен алганыбызда окуя негизинен Үссүгүн уулу Ибраам жана анын аты Тору бээнин тегерегинде өтөт. Окуялар үчүнчү жактан баяндалат. Жазуучунун көбүнчө монолог жана анализ ыкмаларын колдоногонун, кээде окурмандарга энциклопедиялык маалымат бергенин көрөбүз. Маалым болгондой, окурмандарга энциклопедиялык маалымат берүү ыкмасы түрк адабиятынын «Танзимат адабияты» деп аталган доорунда орун алган Ахмет Митхат Эфендиден башталып, кийинчерээк көптөгөн жазуучулар бул ыкманы колдонуп келген. Аббас Саярдын бул ыкманы колдонуусунун негизги себеби ошол эле учурда романдын аты болгон «ээн талаага айдалган жылкы үйүрү» термини жөнүндө окурмандарга маалымат берүү болуп саналат. Ушундайча аталган роман окурмандарга түшүнүктүү болмок. Жазуучу «ээн талаага айдалган жылкы үйүрү» же болбосо «жылкыны ээн талаага айдап салуу» процедурасы жөнүндө төмөнкүдөй маалымат берет:

«Ээн талаага айдалган жылкынын эки түрү болот. Ал турсун үч түрү. (...) Кээ бир жылкыларды жай болсун, кыш болсун бош убагында түздүккө ээн коё беришет. Бул сыяктуулар айыл тегерегинде ээн жайылып жүрө берет. Кеч күүгүмдө айылга, үйгө

кайтышат. Жем баштыгына бир калбыр саман, бир ууч арпа ташталат. Бул жакшылык аларга жетмек турсун ашып түшөт... Түнкүсүн булардын бели ысыганы үчүн алсыз болушат. Зулумдукка, кыйынчылыкка чыдамы жок келет. Кудай буларды жырткычтардан сактасын. Каршылык кыла алышпайт, бир аңга үйүлүп калышат. Ички туюму аларды сак кылып койгон. Алыска кетпейт, айылдын тегерегинен узабайт. Сактыгы менен жамандыктан аман калышат.

Экинчи түрдөгү ээн талаага айдалган жылкы жалгыздап жүрбөйт. Үчтөн-бештен, ал тургай беш-ондон үйүр болуп жүрөт. Булар акыр дегенди билбейт, бирок айылды билет. Ээлери билет. Көпчүлүгү жаш, орто жаштагылар. Баары тарамаштай арык, күчтүү келет. Булар эч нерсени капарына албайт. Сууктан да, жырткычтардан да коркпойт. Душманга каршы айбаттуу болушат.(...)

Ээн жүргөн жылкылардын үчүнчү түрү биздин Тору бээ жана анын тагдырлаштары. Күчтүү Демиркыр топтоп түштүктөгү тоонун баштарына алып барган жылкылардын арасында экинчи жана үчүнчү түрдүн жылкылары бар болчу. Көпчүлүгү жаш, орто жаштагылар болчу. Бир нечеси жаңы кошулгандар болчу...» **(Саяр: 45-46)**

Ээн ташталган жылкылардын көбүн жаз алдында ээлери ат алуучуларга көрсөтүшөт. Алуучунун көңүлүнө жаккандай жылкы табылса соодалашып, сатып алгандан кийин жылкыны кармоо гана калат. Бирок ээн жүргөн жылкыны кармоо оңойго турбайт. «Бирок бул иштер канчалаган жылдын сыноосунан өткөн. Ар бир амал алдын-ала ойлонулган. Туяктарына эки ача токмок байланат. Бир нече күн жаңы достору болгон үйдүн малдарынын арасында ушундай жүрөт. Азоо жылкы он-жыйырма күндөн кийин жоошуп, болгон күчү менен ишке салынат.» **(Саяр:46)**

Мурун эле белгилеп кеткендей, окуя Үссүгүн Ибраам менен анын ээн талаага айдап салган Тору бээсинин тегерегинде өтөт. Жазуучу Үссүгүн Ибраам жөнүндө бир нече баласы, бир аялы, бир аз жери, 10-15 малы бар экономикалык жактан кыйынчылык чеккен орто чарбалуу бир элет кишиси дегенден башка маалымат бербейт. Тору бээни болсо лирикалык чегинүү ыкмасын колдонуу менен энесинин бооз калган убагынан бери баарын баяндайт.

«Ибрахим он беш жыл мурун Торубээнин энеси менен шаарга барган. Биринчи май болчу. Айылдан келгендер жылкыларын, эшектерин жаш балдарга таштап, иштерин бүтүрүү үчүн базарга кетишкен. Ибрахим бээнин энесин бир казыкка байлап, моюнуна саман салынган жем баштыгын илип койгон болчу. Бээ арык, бирок бойлуу, көрүнүктүү болчу. Дароо кайдан-жайдан келгени билинбей бош жүргөн эки ат чыга келди, тору, күчтүү, кубаттуу болгону бээге жакын келди. Башын бээнин аркасына узатты. Бээ азоолонду. Удаама-удаа кош аяктап тебине баштады. Ат ошончолук жакын келгендиктен бээнин удаама-удаа кош аяктап тепкендери көкүрөгүнө тийсе да эч нерсеге жараган жок. Ат төрт-беш жолу умтулду. Бирок бээ мүмкүнчүлүк берген жок. Жаштар тура калышты. Бирөөсү:

- Ой- деди башкаларга карап, - бээнин азоосун көр! Ал да табында тура. Келгиле, бир жакшылык кылалы, булардын көңүлү жайлансын...

Ыргып турушту. Бири Бээнин тизгинин оозуна ооздук кылды. Экинчиси башка бир тизгин алып келип арткы буттарын кишендеди. Ансыз да арзуусу күч атты андан бетер ээликтиришти. Болор иш болду. Ат бээнин аркасында бир аз убакыт демиккенден кийин жайбаракат узап кетти. Балдар Бээнин белин сылашты, акырын бастырышты. Андан соң ордуна байлап коюшту.

Ибрахим бул окуяны билчү эмес. (...) Арадан бир жума өтпөй Ибрахим Бээни качырууга ат тандай баштады. Балдар болгон окуяны Ибрахимге айтышты. Ибрахим алгач ачууланды. Андан соң «Аркасы түз болсун»-деп тим болду.

Мына Тору бээ ушундай окуянын натыйжасы». **(Саяр:27-28)**

Бул саптар бизге жазуучунун байкагычтыгын, ошондой эле Тору бээнин башка адабий чыгармаларда жана оозеки адабиятта көндүм болгон тектүү жылкылардан айырмаланган мал экендигин көрсөтүп турат. Маалым болгондой, жылкылардын тегине байланыштуу кылдаттык оозеки чыгармачылыкта да, адабий чыгармаларда да, ал турсун ат жарышта да чоң роль ойнойт. Тору бээнин теги боюнча жөнөкөй жылкы болуш

себебин жазуучу баяндаган окуяга байланыштуу зарылчылык катары кароого болот. Себеби, тексттүү жылкыга романдын каарманынын жасаган кадыр-барксыз мамилеси (ээн талаага айдап салуусу) окурмандардын туюмунда күтүүсүз натыйжа жаратышы мүмкүн. Ошондуктан Тору бээнин теги туурасында жазуучу атайын ушундай чечим кылган деп айтсак болот. Ансыз да чыгарманын башка бир жеринде Үссүгүн Ибрахимдин материалдык жетишсиздиктен кутулуу үчүн талаага эккен буудайлардан көп түшүм алууну кыялдануусунун натыйжасында пайда болгон абалынын башкача экендиги дароо көзгө урунат:

«... мобул кыrmандын ордунча жерге эгиниң жыйылат. Алтындай, күрүчтүн данындай болгон буудай... Аркы тарапта бир киши турса бул тараптан көрүнбөйт. Бир аалам, жети дубан «Барекелде» дейт. «Право, Үссүгүн уулуна... Бир ороо дан алды, бүтүндөй бир мамлекетти тойгузат». (Саяр:11)

Үссүгүн уулунун бул кыялы ишке ашса жылкылары да катардагы жалкылардан эмес, атына жарашкан жылкы болмок. Бул жылкылар күчү менен да, сыны менен да көргөн көздү таң калтырмак:

«Ушундай сонун жылкы болмок, арабаларга кошсоң көргөн адам оозун ачып «Кудай урсун, - дейт, - канчалаган дабандарды аштым, Үссүгүн Ибраамдын жылкысындай жылкыны көрбөдүм. Деги эле жылкыдан башкача жан тура. Жылкы эмес эле ажыдаар, жылкы эмес эле жейрен экен ар бири. Кудай жаман көздөн сактасын». (Саяр:11)

Сужи жазуусунда да жылкынын адамдын статусун көрсөтүүчү элемент экендигин көрөбүз: «Короом он, жылкым сансыз болчу» (аябай бай болчумун). Бул үзүндү тээ байыртадан бери эле түрк маданиятында жылкы байлыктын жана кубаттуулуктун белгиси болуп келгендигин тастыктап турат. Жакшылап байкай турган болсок, айтып жаткан киши башка байлыктарын эмес, жылкыларынын санын баса көрсөтүп жатат.

«Ээн талаага айдалган жылкы» романы он главадан турат. Биринчи глава талаасында өгүздөрү менен кош айдаган Үссүгүн уулунун монологу менен башталат. Жазуучу бул саптар аркылуу окурмандарды баяндала турган аңгемеге даярдайт. Чыгарманын баш каармандарынын бири болгон Үссүгүн уулу кыш жакындап калгандыктан күн өткөн сайын көбүрөөк кайгырууда. Материалдык абалынын тардыгынан улам кыштан аман-эсен чыга албай калуудан коркууда. Тегерегинде жашаган башка айылдаштарынын абалы да өзүнүкүнөн жыргап кеткен эмес. Ошондуктан айылдын жашоочулары уурулук кылууга да бара баштады. Үссүгүн уулу кирип келген кыштан гана эмес, талаага таштагысы келген сокосун да айылдаштары уурдабагай эле деп чочулайт.

Булардын баары жогоруда да баса белгиленгендей Тору бээнин жана ээн талаага айдалган башка жылкылардын трагедиясын окурмандарга баяндоодон мурун жасалган даярдык болуп саналат. Себеби айылдын жашоочуларынын бул абалы жылкылардын тагдырын чечүүдө абдан чоң мааниге ээ.

Үссүгүн уулунун материалдык абалы анын курчап турган бардык нерсе жана окуяларга болгон мамилесин билдирүүдө аныктоочу мааниге ээ. Жокчулук коркунучунан келип чыккан психология Үссүгүн Ибрахимди эч нерсеге ыраазы болбой турган абалга алып келген. Эртеңки күнүнөн үмүтүн үзүүсү анын мурун аябай баалаган малы Тору бээге болгон мамилесинин өзгөрүшүнө алып келди. Окуя ушул карама-каршылыктын негизинде өнүгөт. Үссүгүн уулу жашаган чөйрөдө жылкы ээлери карыган, аз да болсо алдан-күчтөн тайган жылкыларын кыш алдында ээн талаага айдап жиберешет. Мунун негизги себеби, колундагы чектелүү жем, саман, чөбүн алдан тайган жылкыларга бергиси келбегендигинде болчу.

«Бүгүн Тору бээ оюмдан кетпей койду. Талаага барып келдим, керели кечке аны ойлондум. Сыртта болсо кыш келип калды. Акырдагы саман менен жемдин түрү белгилүү. Мен өгүздөрдүн, тайдын, кыраттын жем-чөбүн аны менен бөлүштүрө албайм. Тайдын арпасына аны орток кыла албайм. Ал быйыл башына түшкөндү көрсүн. Ал быйыл ээн талаага айдалат. Тоодо от калган жок, чөп калган жок. Айылдын бадасы жайытка ашып кетсе төрт-беш күн чыгат. Уйлар мыны-мына кайтайын деп турат. Кыrmандын ордунан жолун бууп бээни кайрыйсың. Башын тоого карай буруп алып тоонун башына чейин айдап барасың. Башына түшкөн күндү көрсүн. Жаз чыкканда аман-эсен колубузга

тийсе эмне!.. А жок бир жерге өлүп калса, аны өзү билер... Мындан кийин кошко да сала албайсың, эгин бастырууга да. Тайы буюрса кыратка түгөй болот. Жогорудан аман-эсен кайтып келсе, албетте ага да иш табылат». **(Саяр:17-18)**

Чындыгында мурунтан бери эле ал жерде жашаган айыл тургундары ушундай кылышчу. Бирок буга карабастан Үссүгүн уулу көңүлүнүн түпкүрүндө аз болсо да оңтойсузданып жатты. Балким, бул оңтойсуздугун кичине болсо да кетире алар бекен деп Тору бээни ээн талаага айдап салуу чечимине аялын жана балдарын да ынандырууга аракет кылууда:

«Мээсин эки ой жей баштады. Бир тараптан кыялдангысы келип турду, бир тараптан болсо Тору бээ оюнан чыкпай койду. Саман дегенде эле оюна бээ келди, арпа келди, тартыштык келди. Анан сүйлөнө баштады:

- Тору, сен бул жолу тура тур. Оюмдан кет. Үйгө барганда балдар менен бир кеңешейин. Андан соң сен жөнүндөгү чечимимди угузам. Дароо бир отурушта. Иликтөөнүн да, күбөнүн да, иш билги кишилердин да кереги жок. Сот катчысынын да кереги жок. Кеңешчиби, ал такыр керек эмес... Ушундай бир чечим чыгарам, таптаза, каршылык болбойт... Сен тура тур, оюмдан чык, оюмдан алыс кет...» **(Саяр:11)**

Үссүгүн уулу Ибрахим үй-бүлөсүнүн Тору бээни ээн талаага айдап салууну каалабагандыгы байкалып турат. Бирок үй-бүлөдөгү жетишсиздик үй-бүлө мүчөлөрүнө да маалым. Колунда болгон чөптүн, самандын жана кышкысын малга тоют катары берүүгө жарамдуу башка нерселердин жетишсиздигин билгендиктен Үссүгүн уулу Ибрахимдин чечимине каяша айта алышпайт, Тору бээге тиешелүү чечимге моюн сунууга мажбур. Натыйжада Тору бээ ээн талаага коё берилет. Чечимди аткаруу милдети Үссүгүн уулу Ибрахимдин уулдары Мустафа менен Хасанга жүктөлөт:

«Мустафа бээге минди. Бээ басып жөнөдү. Бирок Мустафа колундагы таяк менен бээни моюнга чаап, артка кайрууга аракет кылып жатты. Бээ айылды көздөй жөнөдү. Таяктын соккулары менен жарым-жартылай солго бурулду. Эч нерсе түшүнбөдү. Жыйырма-отуз метрче ушундайча барды. Токмок токтоп калган болчу. Дароо артка, айылга бурулду. Кайрадан моюнуна токмок жеди. Моюн сунууга мажбур болду. Тоонун башын карай жолго түштү. (...) Бир нече жүз метр жерге ушундайча барышты. Бээ акырындап баса баштады. Күтүүсүздөн чаалыга түштү. Бели дагы да чөгө түштү, моюну дагы да узара түштү, ылдый карай салаңдады. (...) Мустафанын боору ооруп кетти. Атасы аябай залым болуп сезилди. Өткөн жылдарды эстеди. Ушул азыр өзү минип бара жаткан бээнин сиңирген эмгеги көзүнүн алдына тартылды. Дароо аттан түштү. Бээни турган жерге таштады». **(Саяр: 19)**

Иштен чыгып каралбай калуу сезими адамда калтырган санааны жылкыда да көрүүгө болот. Айлана-чөйрөсүндөгү болуп жаткан окуялардын баарын аңдап-түшүнгөн бул жандыктардын ич туюму менен сезгендерин сыртка чыгаргандыгы белгилүү. Тору бээнин ээн талаага ташталганын сезгенден кийинки кылык-жоругу буга мисал боло алат:

«Хасан бээни жарым жолдон тосуп алды. Үркүтүүгө аракет кылды. Жылкы такыр моюн сунбады. Хасанга таарынычтуу карады. Тынбай жааган таштарга караган жок... Хасандын ачуусу келди. Башына таш менен коюп калды. Бээ арткы аяктарына турууга аракет кылды. Туяктары өөдө көтөрүлбөдү. Акырын кишенеди. Тоонун башын көздөй бурулуп жөнөп берди». **(Саяр:19)**

Тору бээнин ээн талаага айдалышы жылкынын гана эмес үйдөгүлөрдүн да тынчын алды. Тору бээнин кандай абалда экендигин билбегендиктин азабы жана Үссүгүн уулу Ибрахимге ачуулануу байкалат.

«Кунарыыз, кутсуз кеч кирди Ибрахимдин үйүнө. Ибрахим очоктун жарыгы жок алоолорунун жанында тамекини биринин артынан экинчисин түгөтпөй эле ороп жатты. Мурду менен дем алып, ачууланып отурду. Көз карашы ачуулуу болчу.

Аялы коркконунан ооз ачады. Күчтүү көрүнүү үчүн бир нерселерди жасамыш болуп жатты... Кызы коркуп жатты. Хасан коркуп жатты. Мустафа атасына келген ачуусун корккон көз карашынын артына жашырып жатты.

Аялы төгүндөн эле кайрадан аркы-беркини жыйнаштырды... Малдын алдын карап, жем берүү үчүн качып кутулгусу келгендей короого чыкты. Бир аз мурун тамекисин каар

менен эзип очокко ыргытып отурган күйөөсү көзүнө жалаңкычтай көрүндү. Жүрөгүн бир заматта кайдыгерлик каптады. «Каапыр десе»-деди. «Залимдин залими»- деди. «Торума кайрымы жок, бизге кайдан кайрымдуу болсун»-деди». **(Саяр:21)**

«Ээн талаага айдалган жылкы» чыгармасын толугу менен караганда жазуучунун төмөндөгү маселелердин тегерегинде бир чыгарма жаратууну максат кылгандыгы окурманга дароо байкалат:

1. Жылкынын адамдын статусун аныктоочу мааниге ээ болушу;
2. Жылкылардын ээн талаага айдалып салынышында экономикалык себептердин негизги роль ойноосу;
3. Ээн талаага айдап салуу жылкыга да, адамга да эмоционалдык жактан таасир этиши;
4. Жылкыларды ээн талаага айдап салуунун коомдо «таш боордук» катары кабыл алынуусу;
5. Бир жылкы ээн талаага айдалып салынганда короодогу башка жылкылардын да эмоционалдык жактан таасирленүүсү;
6. Ээн талаага айдалып салынган жылкылардын алгач жаңы жашоо шартына көнө албоосу;
7. Ээн талаага айдалып салынган жылкынын ээсине кайтып келиши;
8. Ээн талаага айдалып салынган жылкынын жаңы жашоо-шартында өзүнө түгөй табуусу;
9. Ээн талаага айдалып салынган жылкынын тоодо жүргөн бир жылкы үйүрүнө кошулуусу;
10. Ээн талаага айдалып салынган жылкыларга карышкырлардын кол салуусу;
11. Ээсинин жылкыны ээн талаага айдап салгандыгына өкүнүүсү.

Аббас Саярдын бул чыгармасы жогоруда да бас белгилеп кеткендей түрк адабиятында мурун такыр колго алынбаган маселени баяндагандыгы менен абдан маанилүү болуп саналат. Жазуучу адам баласынын, айрыкча айыл тургундарынын өзүмчүлдүгүнүн жана боорукердигинин ортосундагы конфликтти чыгармасында чагылдырган. Көп жылдардан бери келе жаткан бул салт жергиликтүү аңыздарды да пайдалануу менен абдан ийгиликтүү баяндалган. Ошого карабастан, бул чыгарманы теориялык жактан мүчүлүштүгү жок деп айтууга да болбойт.

«Ээн талаага айдалып салынган жылкы» чыгармасында Анатолия түрктөрүнүн жылкы менен болгон байланышы көптөгөн кылымдарга таянган салттары менен айкалышып берилген. Маалым болгондой, аталган аймакта жылкы тамак-аш болуудан башка күнүмдүк жашоодо бардык функцияны аткарат. Аталган чыгарма ушул абалга параллель боло алат. «Ээн талаага айдалып салынган жылкы» романындагы ар бир окуя келечекте боло турган окуяларга даярдык болуп саналат. Ошондуктан, главалар бири-бирине тыгыз байланышта болуп, бири экинчисин толуктап турат. Чыгарманын башынан-аягына чейин жамандык менен жакшылык, таш боордук менен боорукердик жанаша берилген.

Адабияттар:

1. Abbas Sayar, Yılık Atı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001.
2. Ali Abbas Çınar, Türklerde At ve Atçılık, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.